

Мирјана Павловић

Етнографски институт САНУ, Београд
mirjana.pavlovic@ei.sanu.ac.rs

Концептуализација стратегије и реализација етничког/националног идентитета у историјском дискурсу*

У раду се разматра концептуализација етничког/националног идентитета Срба у Темишвару и Банату на колективном и на индивидуалном нивоу, као и у историјском дискурсу. Осим тога, анализирају се и различите стратегије које су појединци и заједница предузимали у његовом формирању, реализацији и очувању током вишевековног живота на мултиетничком простору Баната.

Кључне речи:

етнички идентитет,
национални
идентитет, мањине,
Срби, Банат,
Темишвар

Током вишевековног живота¹ у вишенационалном окружењу под различитим друштвено-политичким системима и културним утицајима других нација, пре свега Немаца, Турака, Мађара и Румуна, Срби у Банату,² па и у

* Овај текст је резултат рада на пројекту 177027, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ На простору Баната, чији је центар Темишвар, Срби су живели неколико векова пре свог масовнијег досељавања са подручја данашње Србије, па неки историчари чак сматрају да је мањи део остао на подручју Баната, Кришне и Ердеља када се главнина словенских племена спустила јужно од Саве и Дунава почетком VII века (Д. Ј. Поповић 1955, 17). Ипак, најзначајније насељавање се одвијало у неколико таласа у дугом периоду од XV до XIX века, а представљало је последицу великих промена на Балкану – у првом периоду услед ширења Турске на рачун балканских држава после Маричке и Косовске битке, а затим и као последица слабљења Турске царевине и протеривања Турака из Угарске (А. Ивић 1940, 188).

² Банат је регион југоисточне Европе који је од средњег века до краја Првог светског рата представљао јединствени историјски, политички и културни простор, али под политичком доминацијом различитих држава Средњевековне Угарске, Турске империје и Хабсбуршке монархије, мада су његове основне карактеристике биле мултикултурна и мултирелигиозна стварност и заједнички живот различитих етничких група, од којих су најбројнији били Румуни, Немци, Мађари и Срби. Тријанонским споразумом Банат је подељен на три дела,

Темишвару, били су изложени различитим облицима акултурације и асимилације. Истовремено, током већег дела своје историје на проучаваном простору, они су имали изражену свест о томе да представљају посебан ентитет у етничком, културном, па и политичком погледу. Стога су у процесу прилагођавања и интеграције у већинско друштво, а супротстављајући се асимилацији, континуирано били принуђени да се боре за своје мањинске привилегије и неки облик верске, културне и/или политичке аутономије, односно да се организују и приказују као посебна заједница (верска, језичка, етничка/национална и/или интересна). Тако сложена друштвена клима одразила се, разумљиво, и на концептуализацију и реализацију етничког/националног идентитета,³ како на индивидуалном тако и на колективном нивоу, али и на различите стратегије које су појединци и заједница предузимали у његовом формирању, реализацији и очувању.

У средњовековној Краљевини Угарској банатски Срби су свест о себи као о посебном ентитету изграђивали на основу православне верске припадности⁴ и у супротности према католичкој вери. На исти начин Србе је видело и тадашње шире друштвено окружење, па је у току дужег периода вршило периодичне, али снажне притиске на њих да пређу у католичку веру. Тако је, на пример, Бела III (1173–1196) довео у Банат и Поморишје *припаднике тевтонског реда Јовановаца*, да *милом или силом, православне Србе преведу у католике* (Ј. Церовић 1992, 10), а 1366. године је у липовском и темишварском крају спроведена акција у којој су фрањевци присиљавали Србе да напусте *шизматичку* и прихвате католичку веру. Православни свештеници који су се томе опирали хапшени су или им је прећено протеривањем из државе, а из Далмације су довођени глагољашки да за Србе *врше службу на њиховом језику, али по католичком обреду* (Д. Ј. Поповић 1955, 25).

У дуготрајном супротстављању и борби против покатоличавања Срби су, међутим, само учвршћивали верски основ свог заједништва, бар на колективном нивоу и на јавној сцени. Тако успех поменутих акција у липовском и темишварском крају није био велики, јер су по једном спису из тог времена Срби били у *толикој мери упорни у својој вери да су чим су*

тако да је највећи и најзначајнији део, заједно са Темишваром, припао Румунији, мањи – Југославији, а најмањи – Мађарској.

³ Под *етничким/националним идентитетом* обично се подразумева групни идентитет, односно свест о припадности одређеној етничкој/националној заједници, коју њени припадници изграђују и изражавају посредством низа симболичких представа о свом етничком/националном заједништву и различитости, било објективних, било субјективних, културних или социјалних, и/или их други на основу њих идентификују као припаднике дате заједнице (Павловић 1991, 135).

⁴ Срби, тадашње већинско становништво Баната, примају хришћанство у IX веку под утицајем Византије, док Мађари 1001. године постају хришћани у сфери утицаја Рима. Разлика посебно добија на значају после раскола у Хришћанској цркви 1054. године, што у следећим вековима доводи до честих сукоба између припадника грчког и латинског обреда (Церовић 1992, 8).

прешли у католичанство, одједном се побунили и вратили се својим ранијим заблудама и постали гори него што су били (Исто, 25).

Доступни историјски извори не омогућавају разматрање групне припадности на индивидуалном плану у том периоду, због чега се најчешће закључује да је индивидуална припадност била не само под снажним упливом колективног, већ да често није ни била јасно обликована. Данас је ипак о томе веома тешко, ако не и немогуће, просуђивати на адекватан начин.

Колективни идентитет Срба у Банату и у турском Темишвару био је установљен такође на верској основи. Једино што је дошло до промене носилаца моћи у друштвено-политичком смислу, што је, поред промене колективног *они* утицало и на обликовање колективитета *ми*. Наиме, владајућа друштвена снага постало је становништво муслиманске припадности, док се на другој страни успостављало хришћанско заједништво (поглед *њих* на *нас*). О томе јасно сведочи просторна сегрегација у урбанистичком развоју Темишвара – одвојене муслиманске и хришћанске стамбене четврти и чаршије, али и сегрегација у друштвено-политичком смислу, јер је хришћанима, на пример, било онемогућено заузимање највиших војних положаја. (V. Popović, 22 и 24). Међутим, како су Мађари напустили Темишвар, па и Банат, на том простору је тада било мало католика, па је опозицију муслиманској власти заправо представљало православно становништво (диференцијација у оквиру *ми*). Истовремено, формирање групне идентитетске релације *ми–они* на основу верске припадности доприносило је удруживању, стимулисању и оснаживању заједништва различитих етничких група. Тако су становништво тзв. *хришћанске четврти* и трговце *хришћанске чаршије* заправо чинили православци, али различитих етничких група, пре свега Срби, Румуни, Цинцари и други.

Колективна припадност била је у аустријском Темишвару, и у XVIII веку као и у претходним периодима, под снажним верским утицајем. Стицајем различитих, пре свега политичких околности, Српска црква је у Хабсбуршкој монархији⁵ била водећа организација српског народа, али не само у верском, већ и у културном и политичком погледу, што је довело до тога да су Срби *своју народну индивидуалност и свест о себи* одржавали захваљујући вери и црквеној организацији (Ј. Ђорђевић 1940, 317–318). Истовремено, привилегије које је Арсеније Чарнојевић изборио од аустријског цара у највећој мери односиле су се на организацију православне цркве и њену хијерархију,⁶ која је поред Срба обухватала и Румуне, Јермене, Грке, дакле све православце. Осим тога, у званичној употреби најчешће је био термин *илirsка нација*, који је такође обухватао све православце (релација *они*

⁵ Треба имати на уму и да је Хабсбуршка монархија током своје историје променила неколико назива: Хабсбуршка или Аустријска монархија 1526–1804. и 1867, Аустријска империја 1804–1867 и Аустроугарска монархија 1867–1918.

⁶ Опширније о привилегијама и правном положају Срба у Хабсбуршкој монархији видети у А. Форишковић 1994: 261.

према *нама*). Тако је, на пример, 1745. године формирана Илирска дворска комисија да се *бави српским питањем*, а 1747. године она прераста у Илирску дворску депутацију као својеврсно министарство за српска питања, које се изједначава са осталим депутацијама, па и Угарском (Љ. Церовић 1992, 67–69). Дакле, у складу са историјским околностима и политичком ситуацијом, Срби у Банату, бар од већинског друштва или државе, посматрани су као део ширег православног ентитета. Истина, повремено су се јављали и називи Рац, Влах и слично, што је и поред њихове углавном пејоративне конотације ипак упућивало на извесно разликовање два народа и у етничком смислу. Таква друштвена организованост нагнала је чак и неке историчаре, на пример Емануела Турчинског, да говоре о заједничком идентитету и постојању јединствене српско-румунске *конфесионалне* или *илирске* нације (М. Милин 1995, 7–8).

Миодраг Милин, међутим, оправдано наглашава да је, и поред тога што је религија пружала простор за солидарност, а српска црквена хијерархија имала значајне заслуге за одбрану румунског православља у време његове озбиљне угрожености унијатском пропагандом, *национална срж ових народа сасвим различита*. Јер, док је *српски национализам црпео надахнуће у византијском моделу царства и мотиву косовске жртве*, *румунски се заснивао на веровању у домородство и свест о припадности латинској нацији* (Исто, 7–8).

Али, ако припадност истој вери и заједничка црквена организација нису довеле до стапања Срба и Румуна, оне су допринеле асимилацији других православаца. Иако често подложни присилној, али и тихој асимилацији, Срби у Румунији се у осамнаестом веку, када је њихова заједница јачала, јављају и као ентитет способан да у свој корпус асимилиује и друге заједнице. Тако су у време када Банат остаје без Војне границе и улази под надлежност угарских жупанија, Грци и Цинцари већ у знатној мери били посрбљени.

Крајем XVIII века, међутим, борећи се за ослобођење народа од идејне потчињености цркви и црквенословенском језику, Доситеј Обрадовић (1742–1811), најзначајнија српска личност с ових простора, уводи у српску средину ново схватање нације и етничког/националног идентитета (Јовановић 1949, 15). Сматрајући да вера пружа сувише узак основ националном осећању, он се у програмном писму Харалампију Мамули залаже за нов и много шири принцип од јединства цркве и вере, за схватање нације засновано на принципу језика и порекла: *будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада*, дајући тако *неразумној маси народа сваком разумљив осећај солидарности*. За њега је *победа живог народног језика над мртвим црквенословенским представљала главни и основни предуслов демократизације културе и формирања нације* (М. Костић 1952, 171). Србе и Румуне је на сличан начин видео и Сава Текелија (1761–1842), један од најеминентнијих представника српске заједнице у то време – као две различите *етно-језичко-духовне суштине* (М. Милин 1995, 9).

Ипак, национална свест је још дуго остала под значајним упливом вере, а српско национално опредељење у свом историјском развоју дуго је задржало стари конфесионални карактер (М. Костић 1952, 172), па се чак и данас вера сматра једним од значајнијих обележја етничког/националног идентитета Срба, укључујући и Србе у Темишвару и Банату.

Свесни да представљају посебан народ и у етничком и у политичком смислу, Срби у Угарској на Сабору у Темишвару 1790. године излажу свој први национални програм, захтевајући и посебну територијалну (административну) аутономију (Исто, 233). Иако нису реализовани, захтеви су заправо представљали утемељење обликовања новог групног ентитета на националној основи и с посебним територијално-аутономно-политичким захтевима. Већ следеће године и Румуни излажу свој национални програм.

Установљење првих националних програма, донетих такође истовремено, тако јасно указује и на разграничења у колективном *ми* између Срба и Румуна, не само у идентитетском смислу (ако је такво заједништво икада и постојало), већ пре свега у политичком смислу. Истовремено, други пол идентитетске релације *ми–они* све чешће постају Мађари. Наиме, док је Беч био наклоњен стварању космополитског човека, Мађари су све чешће прибегавали агресивној асимилацији. То нас уводи у период када се концептуализација националног идентитета може пратити и на индивидуалном плану. У српској средини тада израстају бројни национални борци за српска права.

Развој мађарског националног покрета са Ј. Кошутом на челу, који је био заснован на историјски признатој државности и политичким правима мађарског народа, утицао је на јачање националне свести и код Срба. Осећајући се истовремено све више угроженим у државном смислу, Беч се окреће мањим народима, донекле подстичући њихова национална обележја. Школство на матерњем језику, изградња и организованост матичних цркви, на пример, које је Беч и законима регулисао, нису доприносили само подизању цивилизацијског нивоа поданика, већ и њиховом националном уобличавању и разграничавању. Следећи своје посебне политичке интересе, Срби и Румуни су се за време мађарске револуције нашли на две различите стране. Док су се Срби борили против мађарске револуције, заједно са Бечом, Румуни су подржали Мађаре.

У таквим друштвено-политичким констелацијама постојање посебне црквене организације Румуни све више доживљавају као гаранцију очувања сопственог националног идентитета. Зато су њихови захтеви за одвајање од Српске православне цркве и за формирање самосталне Румунске цркве све учесталији, па их није задовољавало ни то што је Карловачка митрополија у румунским парохијама за свештенике постављала Румуне, или бар особе које добро говоре румунски језик. Срби пак све више теже политичкој моћи и посебној територији, сматрајући да ће то представљати једину брану нарастајућем угарском национализму. Супротстављајући му се, српски народни покрет 1848. године стога проглашава Војводство Србије и

Тамишког Баната, са седиштем у Темишвару. Међутим, административна аутономија је била кратког века, а Срби су се поново нашли под још снажнијим ударом мађаризације.

У новонасталој политичкој ситуацији, грчевито се борећи за очување своје посебности, српска заједница у Темишвару поново се окреће цркви која је, како каже Црњански, била *центар свега* (М. Црњански 1990, 459), али и другим организацијама, обичајима и културним особеностима. Заправо, средином XIX века, поред тога што су биле средишта друштвеног живота и очувања културне баштине, српске организације у мађарском Темишвару прерастају у центре за борбу против мађаризације и уједно за развој националне свести.

Након поделе и припајања Румунији највећег дела Баната, заједно са Темишваром, Срби са тог простора постају национална мањина чији је положај регулисан у границима тзв. културне аутономије, која је у Европи, у систему Друштва народа, била преовлађујући међународноправни приступ и оквир за права мањина (промена колективног *они*). Иако се друштвена ситуација српске мањине у Банату поново драстично мења, јер долазе под власт Краљевине Румуније која је успостављена као национална, унитарна држава, у очима српске заједнице мађаризацију само замењује румунизација, тиха, али у појединим периодима и присилна (поглед *нас* на *њих*). Како су Србима призната сва права која су имали за време Мађара (власита црквена организација, право на организовање мањинских институција), српске институције и даље остају центри развоја националне свести и борбе против асимилације, овога пута – румунизације (М. Павловић 2006, 316–318).

Атеизација друштва и потискивање националних мањина након Другог светског рата нагнали су српску заједницу да поново у својој историји мења националну стратегију и да, прво на индивидуалном а затим и на колективном плану, покуша да пронађе нове друштвене просторе и облике свог колективног јавног деловања – поред употребе језика, односно очувања школа и мањинских организација, којих је било све мање. У највећој мери то је била писана реч, литература, поезија и проза. Тако су у време социјализма Срби имали свој огранак Друштва књижевника Румуније, у којем су били врло активни и из којег су изашли данас бројни аутори и мањински активисти српске заједнице у Темишвару.

У анализи концептуализације савременог схватања етничког идентитета Срба у Темишвару полазимо од самоидентификације појединца. Декларативно, у пописима становништва, Срби у Темишвару се, по сопственим казивањима, изјашњавају или као Срби или као Румуни. У њиховом осећању припадности, међутим, јавља се много више нијанси. Када су о томе говорили, моји саговорници⁷ су најчешће истицали да су Срби,

⁷ Истраживања су обављена у периоду 2002–2005. године у Темишвару. Интервјуи, анкете и слободни разговори обављени су са припадницима заједнице различитог пола, старости, друштвеног статуса, политичких и верских опредељења.

односно, да су по националности Срби, а да су држављани Румуније. У изјашњавању су уочене и неке правилности – свест о националној припадности често је условљена генерацијском припадношћу и хомогеношћу брака. Најстарије генерације Срба у Темишвару често су истицале да су Срби, па нису биле ретке ни синтагме: *Велики Србин, сто посто Србин, чист Србин, Србин до сржи*. Истина, они прихватају да су држављани Румуније, али само држављани, одлучно одбацујући да то утиче на њихово национално опредељење. Стога се припадници те генерације љуте и са жестином супротстављају када их неко, посебно из матице, дефинише као *Србе из Румуније* или, још горе, *румунске Србе*. По властитом схватању, они су *само лојални грађани Румуније*.

Код особа средње генерације, посебно оних из мешовитих бракова, чешће се среће осећај припадности и Србима и Румунима. На тај начин казивачи признају да су на формирање њихове културе, па и националне припадности, утицале обе нације. *Ја сам пола – пола*. Други пак, иако прихватају румунски културни утицај, одлучно одбацују његов утицај на изградњу националне свести. *То не може – припадаш или једном, или другом народу. Ми смо Срби, а не као други – полак жуматаће – ми смо поносни што смо Срби*.

На основу наведених примера може се закључити да, када говоре о својој националној припадности, казивачи у свести имају есенцијалистичко поимање идентитета у којем је порекло најбитнија категорија.⁸

Међутим, не само да се етнички/национални идентитет конструише око карактеристика које заједница и/или појединац процењују као значајне за успостављање заједништва и различитости, већ се тим истим (или сличним) обележјима испољава идентитет и појединца и групе. Дакле, за испољавање као и за обликовање етничког/националног идентитета одлучујући су етнички/национални симболи. У претходним временима то су били вера и језик. Данас, иако већина мојих саговорника сматра да су за очување националног идентитета заједнице битне многе компоненте: матерњи језик, вера, традиција обичаји, фолклор и друго, они српском језику ипак приписују одлучујућу улогу, сматрајући да његовим губитком обично долази до утапања појединца у данас већинску румунску заједницу. Матерњи језик фигурира као један од најважнијих симбола идентитета мањинске заједнице и у исказима самих казивача. *Језик је јако битан, ми смо Срби, морамо да знамо српски језик, јер у супротном ћемо се изгубити. Језик је одлучујући. Главна обележја српства су језик и вера. Без вере можеш бити Србин, ту сам толерантна, али без језика не. За српску припадност најважније је осећање и језик*.

Неколико казивача чак категорички истиче да је особа која не зна српски језик асимилована и да више не може бити припадник српске

⁸ Упоредити са резултатима истраживања М. Прелић које је обављено 1995–1997. у Будимпешти и околини (Прелић 2008, 185–256).

заједнице. *Није Србин који изгуби језик. Не може бити Србин, а да не говори језик. То је трагично. То је, рекла бих, полусрбин.*

Процењујући да је као обележје идентитета верска припадност недовољна – заједничка је са Румунима, као и да је језик већ у повлачењу, јер у заједници има много мешовитих бракова, али и да се његово очување у великој мери не може одиграти спонтано, већ зависи од врло свесног, па и напорног рада и појединца и заједнице, Срби у Темишвару све чешће прибегавају новим формама које им омогућавају да ипак на лагоднији начин конструишу свој национални идентитет. Данас су то најчешће мањинске организације и манифестације, посебно фолклор. Осећај заједништва и учешће у његовој изградњи и испољавању тако је омогућен и особама које слабо познају матерњи језик или га уопште не знају, као и онима који су атеисти или на прагу преласка у румунску цркву под девизом *све је то исто – сви смо православни.*

Дакле, очигледно је да су у току вишевековног живота с другим народима Срби у Румунији, па и у Темишвару, прилагођавајући се новим друштвено-историјским и политичким околностима, мењали своје етничке стратегије.

Који ће од симбола етничког идентитета појединац или заједница у датом тренутку пожелети да истакне не зависи само од тог тренутка, већ и од особина самог појединца. То нас уводи у проучавање идентитета с индивидуалног аспекта. Док припадници српске православне цркве и верници свој национални идентитет јавно испољавају у слободном и врло видљивом учествовању у служби и верској пракси, литијама око центалног градског блока, атмосфери божићног и ускршњег славаља, друга група Срба у Темишвару, посебно оних који су због дугог периода атеизације румунског друштва изгубили везаност за цркву и њене ритуале, ако не и личну религиозност, изабраће нерелигиозне начине манифестовања своје припадности. Они своју етничност испољавају (изражавају) приликом друштвених окупљања и прослава световног карактера, као што су годишњице завршетка школовања (гимназије), јубилеји различитих мањинских организација или фолклорних ансамбала. Исто тако, поједини интелектуалци свој идентитет испољавају на културном плану, на пример, на пољу литературе, и то не само тако што пишу на српском језику, већ и тако што често бирају теме из српске прошлости, српског сеоског живота и др. Идентитет се такође испољава и на пољу борбе против различитих притисака, као и у борби за очување школства на матерњем језику, или у изражавању ставова против мешовитих бракова који су све бројнији у српској заједници. Један од начина јесте и супротстављање глобализацији, затим оснивање организација, политичких странака. Све су то различите сфере испољавања етничког идентитета, али и стратегије за његово успостављање и очување.

Будући да су Срби у Румунији у стању *освежавања културе*, обнављања старих ритуала, али и измишљања њихових нових форми – историја и традиција постају веома значајни у очима и појединца и заједнице,

јер представљају корпусе у којима се лако проналазе стари, већ заборављени елементи и одлике који, извучени из прошлости, дотерани и поново осмишљени, са додатим новим значењима, добијају нову снагу окупљања и зближавања, односно обележавања заједништва и различитости.

Осим тога, у савременим друштвеним околностима, прославе традиционалних и/или верских празника, учење језика и други типови очувања културног наслеђа све више се преносе у оквире цркве и других мањинских организација. Истовремено, те институције се јављају и као водећи фактори у увођењу нових обичаја и обнављању старих, а посебно у њиховом пропагирању и осмишљавању нових значења. Тако, док је црква извор осмишљавања религиозне традиције, мањинске организације осмишљавају друштвени живот – community life Срба у Темишвару. У тим процесима и запослени у мањинским организацијама, као и њихови најактивнији припадници, имају одлучујућу улогу. На тај начин стварају се *лидери* етничитета. Дакле, поред организација, јављају се и појединци чија функција постаје да васпитавају и усмеравају друге припаднике заједнице на *прави пут* очувања традиције и етничитета и, посебно, његовог манифестовања у ширем друштву. Иако улога породице ни данас никако није занемарљива, као носиоци етничитета све више се јављају организације, школа, црква, медији и различита културна друштва.

Наведени примери указују не само на промену етничких стратегија српске заједнице у новим временима, већ и на то да се осећај припадности заједници, као и испољавање етничког/националног идентитета Срба у Темишвару, све више преноси из сфере свакодневног живота у сферу слободног времена, односно у сферу празничног и институционалног.

На крају, можемо закључити да су Срби у Банату и Темишвару континуирано, мада с мање или више успеха, вековима конструисали своје заједништво и посебност, али на основу различитих (културних) особености (вера језик, традиционални обичаји, мањинске институције и активности и сл.), мењајући различите стратегије у прилагођавању комплексним и различитим друштвено-политичким условима, а да се данас прилагођавају савременим процесима транзиције, глобализације и интеграције румунског друштва у Европску заједницу, ипак стално успостављајући и одржавајући границу *ми–они*.

Литература

- Ђорђевић, Ј. 1940. „Доситеј као социолог“, *Летопис матице српске* 354. св 3–4, 314–320. Нови Сад: Матица Српска.
- Ивић, Алекса. 1940. „Досељавање Срба у Угарску, Хрватску и Славонију“, *Летопис Матице српске* 354. св. 3–4, 185–190. Нови Сад: Матица Српска.

- Јовановић, Ђорђе. 1949. *Хуманизам и родољубље Доситејево*. Београд: Просвета.
- Костић, Мита. 1952. *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*. Београд: САНУ, Посебна издања књ. СХС, Историјски институт књ. 2.
- Милин, Миодраг. 1990. „О темишварском сабору (1790) из историјске перспективе: трајање, прожимање, обнова.“ У: *Сеобе Срба некад и сад*, уредник Владимир Гречић, 251–268. Београд: Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије.
- Милин, Миодраг. 1995. *Вековима заједно*. Темишвар: Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији.
- Popovici, Virgil. 1933. *Ortodoxismul și biserica națională românească din Timișoara*. Timișoara.
- Поповић, Душан Ј. 1955. *Срби у Банату до краја осамнаестог века – историја насеља и становништва*, Београд: САНУ, Посебна издања књ. ССХХХII, Етнографски институт књ. 6.
- Павловић, Мирјана. 1991. *Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба у Батањи*. Гласник Етнографског института САНУ XL, 131–145. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Павловић, Мирјана. 2006. „Институције српске мањине у Темишвару“, *Probleme de Filologie Slavă XIV*: 309–318. Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Catedra de limbi și literaturi slave.
- Прелић, Младена. 2008. *(Н)и овде (н)и тамо: Етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања књ. 64.
- Форишковић, Александар. 1994. „Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабсбуршкој монархији“ у *Историја српског народа IV-1*, 233–305. Београд: Српска књижевна задруга.
- Црњански, Милош. 1990. „Темишвар“. У: *Велика сеоба 1690–1990*, приредио Љубисав Андрић, 454–460. Београд: БИГЗ.
- Церовић, Љубивоје. 1992. *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена*. Београд: Мисао.